

■ PERSPECTIVAS PER DAPLI DEMOCRAZIA E CONDECISIUN

Dumondas che duessan occupar la Rumantschia

DA ROMEDI ARQUINT

Sco emprim tschent jau mo curt strais dumondas che han tenor mes avis ina tscherta urgenza surtut per communitads linguisticas e culturalas sco la Rumantschia:

1. Co statti cun l'autonomia culturala dals Rumantschs?

2. Co statti cun la legitimad democratica e represchentativa da las instituziuns existentas da la Rumantschia?

3. Il principi territorial protegila rumantsch en ses intschess. Ha quai in effect cuntraproductiv?

Autonomia culturala

En ils chantuns monolings correspundan politica e lingua ina cun l'otra. En ils chantuns bilings han las linguas adina anc in liom cun in ulteriur intschess linguistic. En il Grischun èsi auter. Il chantun sco instituziun politica na correspunda betg al territori linguistic. Per ils Rumantschs vegn vitiers: Els na possedan betg in intschess omogen ed era betg in stadi vischin, en il qual lur lingua fiss linguatg uffizial.

La constituziun federala sco era l'cunvegna internaziunala surdattan al stadi la responsabladad per mesiras da mantegnair e promover las communitads linguisticas periclitadas. La dumonda e be: Tgi decida en in stadi, nua ch'igl exista ina communitad linguistica sco minoritad. En saez è il stadi responsabel per il bainstar da tut ses abitants. Ma ha el era il dretg da decider, cun sia populaziun maioritara, davart dumondas centralas che pertutgan il esser da la communitad linguistica? Qua cumenza l'autonomia culturala a giugar sia rolla. Ella sa fatschenta cun la dumonda da pudair decider sez u da stuair laschar decider ils auters. Incontestada para la tesa, che las communitads linguisticas han da pudair decider independetmain ed en atgna responsabladad davart dumondas centralas. Tar quellas tutgan problems da furmas linguisticas, da standardisaziun, da l'infrastructura linguistica necessaria, i pertutga la strategia e las prioritads co ademplir lur pensums.

Questa autonomia culturala ha funcziunà decennis a la lingua senza problems tar ils Rumantschs, ella è dentant erodida pli e pli ils ultims 50 onns.

Fin ils onns tschuncanta da l'ultim tschientaner è la confederaziun ed il chantun sa cuntentads cun in rapport ed in quint annual da la Lia rumantscha. Lura han ins pretendi in budget ed in quint. Cun la nova lescha da lingua pretenda il chantun grischun, auter che Berna, in contract da prestaziun che pudess avair consequenzas problematicas per la libertad dals Rumantschs da savair

Romedi Arquint.

FOTO M. HARTMANN

decider sez co impunder ils meds en domenas centralas.

Fin avant paucs onns devi anc ina cumissiu per meds d'instrucziun ch'era colliada stretgmain cun las uniuns rumantschas. Gnanc uschè daditg èsi che la Lia Rumantscha ha decidi d'introducir il sutsilvan sco tschintgavel idiom. Il chantun ha surpiglià la decisiun ed ins è sa cunvegna da crear – tecnicamain e nà dal cuntegn in pau reduci – ils meds d'instrucziun necessari. La decisiun d'introducir la lingua da standard rumantsch grischun sco lingua uffiziala chantunala han la regenza ed il pievel prendì passa diesch onns suenter il conclus correspundent da la Lia rumantscha. Quests exempels mussan: Ils pertutgads prendan la decisiun da basa a moda autonoma, la realisaziun perencunter è sa chapescha da coordinar cun las autoritads statalas e dad adattar a las finanzas disponibilas. Questa tradiziun han ins interrutt abrupt il 2003 cun la decisiun dal parlament grischun d'edir mo pli en rumantsch grischun ils meds d'instrucziun per la scola populara. La discussiun emozziunala ch'è suandada ha la finala manà il 2013 a la soluziun da consens: las vischnancas decidan davart la lingua en las scolas popularas e la regenza è obligada dad edir ils meds d'instrucziun en ils idioms ed en rumantsch grischun.

Legitimad e represchentativad

Per pudair realisar l'autonomia culturala èsi l'emprim necessari ch'il stadi renconuschia la communitad linguistica sco partenari sin medem nivel. E gliez stat en stretg connex cun la legitimad e la represchentativad da la communitad linguistica. Ins sto sa dumandar: Quant lunsch existan structures instituziunales e democraticas per metter si in portavusch valaivel per la communitad linguistica. Sch'i fa bell'aura sa tschenta la dumonda damain, vul dir, uschèditg sco l'organisaziun tetgala vegn da procurar en l'intern

per pasch, urden e ruaus ed anoravers per in vusch unita.

Quests dus pensums principals (en l'intern ed anoravers) dilucidescha *Gion Lechmann* en sia lavur davart la Lia rumantscha a moda enclegentaivla. La furma d'organisaziun na daventa betg pir in problem, sch'ella na vegn betg pli d'ademplir quests pensums principals, ins sto contemplar ella ord vista dal dretg democratic ed ord principi. Ina organisaziun sco uniu dal dretg privat – era sch'ella surpiglia incumbensas ch'èn francadas en la lescha – na correspunda betg a las premissas d'ina organisaziun democratica. Il principi da delegaziun, senza ch'el sa basa sin elements democratics, ston ins valitar en general sco problematic. I fiss da far ponderziuns cunzunt davart furmas da relaziuns directas e democraticas tranter ils pledaders e la communitad linguistica ed i fiss da tschertgar ina furma da dretg che stipulescha ina relaziun da partenari sin medem nivel cun il stadi.

La fatscha da Janus dal principi territorial

Anc in eglia sin ils mecanisems da protecziun a favur da communitads linguisticas periclitadas, oravant tut sin il principi territorial. Quel munta per linguas da minoritad in instrument necessari, senza dubi. Da l'otra vart po era il principi territorial franar sulet l'erosiu dals intschess linguistic, ma betg impedir ella – quai savain nus Rumantschs bain avunda. D'applitgar ils mecanisems da protecziun en ils territoris tradiziunals na basta betg. Sche la lingua svanescha en l'Engiadin'Ota pli e pli or la vita publica entras l'immigraziun massiva d'umans d'autras linguas, e sche autras valladas en regiuns periferas sa depopuleschan, tge cuntanscha lura la protecziun? Da l'auter maun vivan blers Rumantschs a Cuira, Landquart e Turitg; Era els lessan, che lur uffants sa scoleschan en la lingua rumantscha,

n'han dentant nagin dretg sin instrucziun e gliez en in stadi che less esser quadrilings. A Turitg s'engascha *Petra Camathias* e scriva ch'ins finanzia schia per uffants da migrants lecziuns en lur lingua materna, ella sezza perencunter, che batta cun auters per che 15 uffants survegnian instrucziun rumantscha, sto ir a batlegiar. Da limitar la promoziun a favur d'ina lingua periclitada sin in territori davanta cunquai cuntraproductiva. Il principi dals territoris linguistic sto en l'avegnir far plaz ad in principi d'inscunter da la lingua, emporta betg sin tge territori che l'inscunter ha lieu.

Per finir

Talas dumondas pondereschanted espriman pliras minoritads europeanas. Inqualinas han era gia sviluppa models innovativs.

1. Areguard autonomia culturala è da numnar l'exempel dal parlament dals Sams en Norvegia: El rapportescha mintg'onn al parlament politic e formulescha ses giavischs e sias pretensius. Uschia èn ils Sams sa decidids per ina atgna lingua scritta (sper las autras existentas), il parlament politic ha approvà quai senza opposiziun. Ils Sams decidan en atgna responsabladad davart strategias e mesiras operativas.

2. Appartegnent la represchentativad pon ins avisar a l'autonomia administrativa da minoritads ungaraisas: Quels che tutgan tar ina minoritad s'inscrivan en ina glista. Els vegnan lura envidads a las radunanzas, decidan appartegnent dumondas culturalas ed elegian lur delegads. Las organisaziuns administrativas localas e regiunalas s'uneschan en l'organisaziun autonoma da tuttas minoritads naziunals. Uschia vegn garantida ina structura da decisiun democratica sco era in'organisaziun autonoma che porscha in status cun ina paisa politica. L'organisaziun descritta sumeglia in pau

quella da las baselgias chantunalas en Svizra che sa basan sin dretg public.

3. Il principi da la libertad da linguas, per cumpletter il principi territorial, vegn pratigà cun success en l'Ungaria ed en l'Estonia.

Guardar da fanestr'ora e mirar tge ch'ils auters fan, n'è betg la moda e maniera dals Rumantschs, ed era betg ina virtid svizra. En l'aria currenta pudess ins gea pigliar ina rafradur. Perquai han ins mettain pudì dumbrar ils Rumantschs mo cun ils dets d'in maun cura che experts dals Ladins, Sorbs e Sams e da las minoritads ungaraisas han preschentà e discutà avant dus onns a Cuira lur propostas per soluziuns. Almain ha la fundaziun Convivenza publictà da quest inscunter in cudesch cun il titel «Represchentativad ed autonomia culturala». Quel pudess gidar ils interessads da vegni vinvant en questas dumondas messas en discussiun.

(Translaziun C. Cadruvi/anr)

Quest referat ha Romedi Arquint tegnì a la dieta davart «Lingua rumantscha e democrazia directa» organisada dal Center per democrazia Aarau ils 11 d'avrigl a Cuira.